

АРХЕОЛОГІЯ

УДК 902/904 (930)

Д. Л. Тесленко

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

ІДЕАЛ НАУКОВОСТІ ТА СТРАТЕГІЇ ІНТЕРПРЕТАЦІЇ ПАМ'ЯТОК ДОБИ РАННЬОЇ БРОНЗИ СТЕПІВ СХІДНОЇ ЄВРОПИ*

Розглянуто проблему зміни ідеалів науковості на прикладі історичної науки та археології. З'ясовано вплив ідеалів науковості на обрання дослідниками стратегій інтерпретації пам'яток доби ранньої бронзи степової зони Східної Європи.

Ключові слова: класичний та некласичний ідеали науковості, стратегії інтерпретації, ямна культурно-історична область.

Рассмотрена проблема смены идеалов научности на примере исторической науки и археологии. Определено влияние идеалов научности на выбор исследователями стратегий интерпретации памятников эпохи ранней бронзы степной зоны Восточной Европы.

Ключевые слова: классический и неклассический идеалы научности, стратегии интерпретации, ямная культурно-историческая область.

The problem of changing of scientific ideals is examining an example of history and archaeology. The influence of scientific ideals on the researcher's choice of interpretation strategies of the Eastern Europe Early Bronze Age steppe monuments is determinate.

Key words: classic and non-classic scientific ideals, interpretation strategies, Yamnaya (Pit-Grave) culture.

На наукову діяльність, як і на будь-який інший різновид пізнавальної діяльності, впливають численні фактори і насамперед суспільний, хоча б тому, що у її основі знаходиться потужний соціально-психологічний збудник – реакція пошуку [9, с. 20–21]. Окрім того, у гуманітарних науках надзвичайно великою є роль суб'єкта у пізнавальному процесі, формуванні наукового знання, визначенні шляхів та методів дослідницької діяльності. За таких умов, пізнавальна діяльність є соціальною і має здебільшого суб'єктивний характер. Подібне твердження повною мірою стосується археології, що впливає з останніх досліджень історіографів цієї науки [23, с. 533; 30, с. 9–19].

Розвиток археологічної науки сьогодні розглядається з точки зору зміни дослідницьких парадигм, під якими розуміють певну сукупність норм, правил, методів, ідей [18, с. 3–4; 30, с. 14–15]. Першою спробою реалізації подібного підходу можна вважати відому роботу Г. С. Лебедева [18]. Утім, не можна не погодитися й з Н. І. Платоновою, що частина перелічених Г. С. Лебедевим парадигм мають спірний характер, а їх зміни відбувалися зовсім не механістично [30, с. 15].

*В основу статті покладена доповідь автора, прочитана на міжнародній науковій конференції «Історія археології: личности и школы (к 160-летию В. В. Хвойки)». 04.10.2010 – 08.10.2010. м. Київ, Україна.

Так само очевидно, що процес появи нових парадигм незупинний. Зокрема, в археології одним з найбільш перспективних підходів є об'єктно-орієнтований [7], який вже вдало застосовується колегами-істориками [34; 35, с. 102–117]. Проте, надважливим є те, що зміна парадигм призводить також і до зміни формальних вимог до наукової продукції – стандартів та послідовності дослідницьких процедур, відповідності висновків існуючим уявленням про науковість тощо, – тобто основних складових ідеалу науковості.

Проблема ідеалу науковості опрацьовується у філософії науки від початку 80-х рр. XX ст. зусиллями А. В. Кезіна, О. П. Огурцова, В. С. Стьопіна та ін. [10; 29; 36]. Наприклад, О. П. Огурцов під ідеалом науковості розуміє зразок, еталон оцінки, прийнятої у науковій спільноті певної доби, визначену форму реалізації наукового світогляду [29, с. 176–177]. Згідно з А. В. Кезіним ідеал науковості становить систему пізнавальних цінностей та норм, інтерпретація яких залежить від широкого соціокультурного контексту. Це норми пояснення та опису знання, його обґрунтованості та доведеності, структури та організації [10, с. 153–154]. В. С. Стьопін наголошує на складній організації ідеалу науковості, основними формами якого є: ідеали та форми пояснення та опису, доведеності та обґрунтування знання, побудови та організації знання. Загалом вони утворюють своєрідну схему методу дослідницької діяльності, що забезпечує опанування об'єктами певного типу [36, с. 243].

Зусилля з узагальнення існуючих на сьогодні напрацювань у визначенні ідеалу науковості докладені Л. О. Рузанкіною при підготовці відповідного спецкурсу [32]. Не наводячи усі шість запропонованих дослідницею формулювань, зупинимося на тих, які є найбільш актуальними з огляду на задекларовану тему. Насамперед, ідеал науковості – певний історично конкретний стандарт, критерій, еталон оцінки, певний нормативний зразок, прийнятий у науковому співтоваристві та позитивно ним оцінений. По-друге, ідеал науковості являє собою певну сукупність настанов, переваг, оцінок, очікувань, сенсорних орієнтацій, прийнятих певною групою учених, і є комплексом суб'єктивних уявлень членів наукового співтовариства про припустиме та неприпустиме, коректне та некоректне у науковій діяльності. По-третє, ідеалом науковості визначаються принципи обрання ученим методологічних та теоретичних альтернатив. Тобто він є важливим компонентом теоретичної та методологічної програми дослідження. Нарешті, ідеал науковості, стаючи загальноприйнятим, у тому числі й у системі освіти, перетворюється на культурну цінність. Через це ідеал науковості визначає поведінку членів наукового співтовариства, модифікується ними у раціональну мету пізнавальної діяльності або у спосіб упорядкування та організації когнітивного матеріалу [32].

Дослідники історії науки констатують, що ідеал науковості формується упродовж довгого часу. Так само тривалим є процес його перетворення зі стандарту пізнавальної діяльності на норми освіти та культурні цінності. Цілком природно, що зміст ідеалу науковості з плином часу також змінюється.

Згідно з концепцією А. В. Кезіна [10], упродовж XX ст. відбувається зміна класичного ідеалу науковості новим, неklasичним. Базовими положеннями класичного ідеалу є істинність, фундаменталізм, методологічний редукціонізм як можливість опрацювання універсального стандарту науковості, а також соціокультурна автономія наукового життя. Найважливішими формами класичного ідеалу науковості є математичний, фізикалістський та гуманітарний. Відповідно, формами втілення класичних принципів науковості є математика, природознавство та гуманітарні науки. Для гуманітарного ідеалу характерною є активна роль суб'єкта у пізнанні, а саме – у формуванні наукового знання, у визначенні шляхів та методів наукової діяльності та оцінці її результатів.

Утім, унаслідок критики основних положень класичного ідеалу науковості та пошуку нових зразків та еталонів науковості відбувається формування ново-

го, неklasичного ідеалу науковості. Антифундаменталізація, плюралізація та екстерналізація з одного боку виявилися основними тенденціями критики класичного ідеалу, з іншого – вплинули на формування основоположень нового ідеалу науковості. Для останнього характерна заміна фундаменталістського обґрунтування науки критерієм ефективності вирішення проблем, припущення щодо чисельності відносно окремих ідеалів науковості, урахування впливу соціокультурних факторів [10, с. 155–165].

Таким чином, попри наявні трансформації ідеалу науковості його незмінним визначальним підґрунтям є істинність. Загально визнано, що структура ідеалу науковості надзвичайно складна. А. В. Кезін уявляє її у вигляді піраміди, на верхівці якої знаходиться істинність як найсильніший регулятив наукового пізнання. В основі ж такої піраміди знаходяться універсальні критерії наукового пізнання на кшталт простоти, глибини, відсутності протиріч, здатності до прогнозів, наочності, перевірюваність тощо [10, с. 153–156]. Зрозуміло, що у кожній науці останні проявляються по-своєму. Наприклад, у фізиці перевірюваність – співвідношення теорії та емпірії, у математиці – зв'язок між висновками та аксіомами, в історії – відповідність інтерпретації джерелам [10, с. 156–158]. У свою чергу, В. С. Стьопін виділяє кілька основних форм ідеалу науковості та три рівні його змісту. Зокрема, перший рівень становлять ознаки, за якими наука відрізняється від мистецтва. Другий утворений історично мінливими настановами, що характеризують переважаючий на певному історичному етапі стиль наукового мислення. Третій – настановами другого рівня, конкретизованими відповідно специфіці предметної галузі кожної науки [36, с. 244–245]. Зі сказаного випливає, що критерії та настанови існуючих пізнавальних ідеалів та норм науковості у кожному конкретному дисциплінарному просторі мають особливе втілення.

Проблеми ідеалу науковості у контексті історіографії ледь не першою торкнулася І. І. Колесник [16, с. 41]. І хоча наведені дослідницею приклади зміни ідеалів науковості в українському історіописанні важко назвати коректними, спроба увести категорію ідеалу науковості до історіографічного аналізу є безперечно позитивною.

Останнім часом об'єктом спеціальних досліджень став зміст ідеалу науковості в історичній науці [31]. Згідно з розробками Л. О. Рузанкіної, в історичній науці у середині ХХ ст. також відбувається зміна класичного ідеалу науковості неklasичним. Якщо перший ґрунтується на методологічних засадах позитивізму (визнання об'єктивного існування історичної реальності, можливості пізнання минулого, використання методів критичного аналізу джерел, натуралізму, трактування факту як незалежного від теорії), то другий – на принципах історії-проблеми (історична реальність – відповідь на поставлені істориком питання, пізнання перетворюється з відбиття на активну взаємодію історика та історії, історія стає відносною, результати дослідження можуть доповнюватися та корегуватися) [31, с. 10–12]. Сьогодні ж формується постнеklasичний ідеал науковості [31, с. 17–22]

Чи можна простежити зміну ідеалів науковості на прикладі археології? Відповідь на поставлене питання вочевидь має бути позитивною, хоча визначити світоглядні та методологічні засади розуміння ідеалу науковості в археології вкрай важко. Ця проблема вимагає спеціального дослідження, так само як і встановлення відповідності етапів розвитку археології з етапами розвитку науки в цілому.

Трансформацію ідеалів науковості в археологічному втіленні демонструє не стільки поява процесуальної та постпроцесуальної археології (адже зміна парадигм не завжди свідчить про зміну ідеалу науковості), скільки «мінливість» базових принципів, на яких ґрунтується археологія як наука. На користь сказаного свідчить робота Л. С. Клейна «Принципы археологии» [13]. Визначені дослідником принципи – детермінізм, універсалізм, уніформізм та актуалізм, системність в культурі, кореляція матеріального з нематеріальним, принципова достат-

ність даних [13, с. 30–34], – цілком співвідносяться з «основоположеннями», за А. В. Кезінім, класичного ідеалу науковості (істинність, фундаменталізм та його похідні – теоретичний монізм, стабільність, кумулятивізм, універсалізм, інтерналізм як незалежність від соціокультурних умов) [11]. Проведена Л. С. Клейном критика указаних принципів, свідчить на користь існування інших, протилежних першим та альтернативних вихідних принципів археології [13, с. 34–43]. Цей приклад яскраво демонструє наявну тенденцію до зміни ідеалів науковості в археології.

Але для проблемного історіографічного дослідження не менший, а мабуть навіть більший інтерес становить не стільки констатація самого факту існування ідеалу науковості в археології, скільки одна з найголовніших його властивостей, – затвердившись у науковому просторі, ідеал науковості править зворотний вплив на процес наукового пізнання. Він орієнтує дослідника на обрання методології дослідження, забезпечує вибір цілей та засобів пізнавальної діяльності, обумовлює уподобання та пріоритети в опрацюванні певних проблем, прийнятті загальноновизнаних критеріїв оцінки [29, с. 176–177; 32]. По суті мова йде про надпотужний тиск, що змушує дослідника підходити до вирішення проблеми з урахуванням усталених уявлень про предмет дослідження, з використанням апробованих методик із набором стандартних процедур та їх послідовностей, орієнтованих на отримання «адекватного», прогнозованого і цілком очікуваного результату. Тобто, ідеал науковості істотним чином визначає стратегію дослідницького процесу та встановлює певні правила наукової «гри». А оскільки правила встановлені, то «гравці», слідуючи за Й. Хейзінгою, скоріше зрозуміють невдачу чи шахрая ніж порушника правил, оскільки останній руйнує, припиняє гру [40, с. 29–30].

Виходячи з усього вищесказаного, спробуємо визначити особливості інтерпретації степових курганних пам'яток доби ранньої бронзи, які сьогодні розглядаються у контексті ямної археологічної культури або культурно-історичної області. Утім, процес формування певного стандарту інтерпретації найдавніших підкурганних поховань степової зони Східної Європи від моменту їх відкриття і до появи загальноновизнаної концепції був досить тривалим. Упродовж кількох десятиліть до них застосовували назву «поховання зі скорченими та пофарбованими кістяками» (О. А. Спіцин), відносили до кам'яної доби або вважали кімерійськими (Д. Я. Самоквасов). На початку ХХ ст. В. О. Городцов запропонував періодизацію доскіфських поховань зі степових курганів, віднісши їх до бронзової доби. Поховання у «ямах найдавнішого типу» дослідником були об'єднані у ямну археологічну культуру [6, с. 215]. Проте, новий термін не одразу був сприйнятий науковою спільнотою. Дехто з археологів старшої генерації, зокрема Д. І. Яворницький та О. А. Спіцин, продовжували вживати вислів «поховання зі скорченими та пофарбованими кістяками». Нова генерація радянських археологів М. І. Артамонов, О. Я. Брюсов, П. П. Єфіменко, А. П. Круглов, Г. В. Підгаєцький, В. Й. Равдонікас та ін. захопилася упровадженням в археологію марксистської методології, оперуючи здебільшого поняттями стадій та формацій. Нарешті, самому В. О. Городцову довелося захищати власні погляди у дискусії з Б. С. Жуковим [5, с. 119; 30, с. 205–208]. Лише з другої половини 40-х рр. ХХ ст. термін ямна культура став загальноновживаним для позначення найдавніших підкурганних поховань. Хоча, наприклад, О. Ф. Лагодовській до вподоби було вживати замість «культура» визначення «тип» [17, с. 178].

Однак, вищесказане стосується насамперед розуміння специфіки указаних пам'яток, що мають визначене місце у часі та просторі і можуть бути поєднані у межах однієї культури. Говорити відносно ямних поховань про встановлення певних стандартів та процедур їх дослідження, норм обґрунтування та пояснення результатів можна лише у контексті узагальнюючих праць М. Я. Мерперта [24–26].

В основі досліджень М. Я. Мерперта знаходиться комбінація головних методів археології як науки – стратиграфічного, картографічного та типологічного, що дозволило ученому опрацювати дієвий метод аналізу значного за кількістю масиву поховань, відомий сьогодні під назвою обрядово-стратиграфічного або методу обрядово-стратиграфічних груп. Суть останнього полягає у встановленні стратиграфічної послідовності поховань, які за типологією ознак поховального обряду об'єднані у групи. Наступним етапом аналізу є поділ сукупності виділених обрядово-стратиграфічних груп на стратиграфічні горизонти, підставою для чого є випадки зворотньої стратиграфії різних за обрядом поховань у курганах.

Значна територія розповсюдження ямних пам'яток спонукала М. Я. Мерперта висловитися на користь формування за доби бронзи великих культурних спільнот. Відповідно, матеріал для їх загальної характеристики мають надавати «археологічні культурні області», а за доби ранньої бронзи – «давньоюмна культурно-історична область» [24, с. 47; 25, с. 7; 26, с. 12–13]. На відміну від попередників, які зазвичай концентрували увагу на спільних рисах ямних поховань і говорили про єдність культури на усій території її розповсюдження, М. Я. Мерперт наголошував на існуванні істотних відмінностей між пам'ятками різних районів Степу [24, с. 58–60]. Відомі на той час пам'ятки давньоюмною культурно-історичної області були поділені на дев'ять територіальних варіантів. Для аналізу поховань кожної територіальної групи застосовувалася розглянута вище дослідницька процедура, а подальше співставлення отриманих стратиграфічних колонок дозволяло залишити питання про виділення етапів у розвитку культурно-історичної області.

У результаті М. Я. Мерпертом було виділено три основні хронологічні періоди у розвитку культурно-історичної області. Перспектива подальших досліджень визначалася двома аспектами – можливістю виділення нових локальних варіантів та імовірністю перетворення окремих локальних варіантів на археологічні культури.

Концепція М. Я. Мерперта стала загальноновизнаною. Подальші дослідження здебільшого проводилися або у її межах, або незначною мірою модифікували її [43]. Масштабні розкопки у зонах меліоративного будівництва привели до колосального збільшення джерельної бази досліджень. Величезний масив ямних поховань вимагав уведення до наукового обігу, аналізу та узагальнення. Для вирішення цих завдань в абсолютній більшості випадків використовувалася методика, запропонована М. Я. Мерпертом. Навіть коли не удавалося виділити стратиграфічні горизонти поховань за тими ознаками, якими користувався М. Я. Мерперт (положення похованого, його орієнтація відносно сторін світу) [26, с. 45], обрядові групи створювали на основі інших ознак. Наприклад, дослідниками ямних пам'яток Поінгулля з огляду на «бідність та монотонність» матеріалів, були обрані дві групи ознак – матеріал перекриття могили та положення похованого [41, с. 19].

Стратегія інтерпретації нових матеріалів виявилася стандартною. Зазвичай, у кількох публікаціях, що передували узагальнюючому дослідженню, обґрунтовувалася своєрідність відкритих пам'яток, їх відмінність від поховань уже відомих локальних варіантів. Надалі ставилося питання про необхідність виділення нового локального варіанта, що з успіхом і робилося. Кінцевим результатом ставала монографія, дисертація, будь-який інший різновид ґрунтового наукового дослідження [41–42; 44; 19–22]. У той же спосіб теза М. Я. Мерперта про імовірність набуття пам'ятками деяких локальних варіантів рис археологічних культур незабаром втілювалася у виділенні нурушайської, дністровської, буджацької, дністродунайської культур за матеріалами одних і тих саме поховань Північно-Західного Причорномор'я [1; 2; 8; 12; 45]. Останніми були вилучені з кола ямних та віднесені до новоствореної новотиторівської культури низка пам'яток доби ранньої бронзи Прикубання [3; 4]. Таким чином, до кінця 1980-х рр. кількість локальних

варіантів та виділених у межах давньоямної культурно-історичної області культури у цілому стабілізувалася.

Між тим, проводячи роботу з виділення локальних варіантів, дослідники спостерігали відмінності між пам'ятками усередині одного варіанта. Наприклад, О. Г. Шапошникова при аналізі поховального обряду пам'яток південно-бузького варіанта наводить не співпадаючі характеристики для поховань Поінгулля, Побужжя та басейну Інгульця. [44, с. 14–21]. Обрядові особливості приорільських пам'яток підкреслювалися І. Ф. Ковальновою, яка у цілому прийняла виділення З. П. Маріною Лівобережного варіанта [14, с. 75–78]. Проведений М. О. Турецьким аналіз матеріалів волзько-уральського варіанта, відомого з часів робіт М. Я. Мерперта, продемонстрував більшу схожість поховань Середньої Волги та Приуралля, зафіксувавши їх відмінність від нижньоволзьких пам'яток [39].

Згодом виявилось, що часто ступінь схожості між пам'ятками різних локальних варіантів більший, ніж усередині варіанта [27, с. 8 та ін.; 33, с. 17–19]. Окрім сказаного, зі збільшенням кількості ямних пам'яток почали руйнуватися усталені послідовності обрядових груп у межах різних локальних варіантів. Наприклад, послідовність обрядових груп, виділених І. Ф. Ковальновою у нещодавній роботі за матеріалами розкопок Спаського кургану, не відповідає стратиграфічним горизонтам вищезгаданого лівобережного варіанта давньоямної культурно-історичної області [15].

Також цілком очевидно, що основним критерієм при виділенні культур для Північно-Західного Причорномор'я є своєрідність керамічного комплексу, а для Прикубання – особливості поховального обряду, – на чому нещодавно наголошувалося мною [37, с. 29]. Таким чином, на сьогодні стало зрозуміло, що започатковане М. Я. Мерпертом виділення локальних варіантів, так само як і моделювання обрядових груп було не більш ніж складовою процедурою систематизації численних поховань. Пам'ятки жодного з варіантів не відбивають локалізації специфічних рис як обряду, так і супроводжуючого інвентарю на конкретній, чітко обмеженій території, а відтак, розглянуті спроби виділення культур важко назвати вдалими.

Існує також і проблема реконструкції механізму утворення давньоямної культурно-історичної області. На думку М. Я. Мерперта, початковий і найбільш тривалий етап її існування позначений культурною єдністю на усій території. Встановлювалася синхронність поховань ранніх фаз цього періоду пам'яткам Кукутені А, Середнього Трипілля, передуваним найдавнішим майкопським пам'яткам [25, с. 34, 37–38, 47]. Результати сучасних досліджень свідчать, що, з одного боку, поховальні пам'ятки раннього загальнодавньоямного горизонту не демонструють ритуальної єдності, а з іншого, – існує тривалий хронологічний розрив між ними та ранньоямними (у сучасному розумінні терміна) похованнями [37; 38]. Відтак, формування давньоямної культурно-історичної області було не тривалим, багатокомпонентним процесом, позначеним кількома хвилями поступового просування «ямників» на захід, результатом швидкої, вибухової міграції і поширення нових культурних стандартів та еталонів у термінах В. М. Массона.

У запропонованій роботі ставилося завдання оцінювати здобутки колег та попередників. На моє глибоке переконання ставити під сумнів і тим більше відмовлятися від поняття «ямна культурно-історична область» передчасно і недоцільно. Адже на сьогодні залишаються невирішеними численні проблеми, пов'язані з формуванням останньої, її періодизації та визначення змісту конкретних етапів, дослідженнями ямного матеріального комплексу. Можливості для аналізу археологічних пам'яток ямної культури у контексті культурно-історичної області ще далеко не вичерпані, а без цього неможливі адекватні етнокультурні реконструкції. Відтак, невиправдані спроби розчленувати ямну культурно-історичну область

на окремі культури шляхом штучного усунення з неї вагової частини пам'яток, призводять до фактичного знищення змісту іншого поняття – ямна культура.

Не зменшуючи значення опрацьованої М. Я. Мерпертом методики та наукової значущості результатів його дослідження, дозволю собі висловити таку думку. Секрет успіху концепції давньоямної культурно-історичної області обумовлений також її повною відповідністю класичному ідеалу науковості. Вона якнайкраще втілювала характерне для останнього переконання у можливості створення «логіки відкриття», яка б дозволяла незалежно від будь-яких «зовнішніх» соціокультурних умов отримувати важливі пізнавальні результати [10, с. 156–158]. Однак, перетворившись на певний пізнавальний стандарт, концепція М. Я. Мерперта стала виконувати іншу функцію, характерну для ідеалу науковості – впливати на науковця, змушуючи його підпорядковувати стратегію власного дослідження відповідно до визнаного еталону.

Ігнорування сказаного може призвести не лише до перекручень у розумінні поняття давньоямна культурна історична область та його складових, але й до негативного впливу на пізнавальний процес в археології. Сьогодні спостерігається процес висування нових вимог до наукової продукції, насамперед пов'язаних із широким використанням даних антропології, методів природничих наук. Масштаб досліджень свідомо зменшується науковцем від рівня локального варіанта до меж курганної групи, а часто і до конкретного кургану. Разом із набором радіокарбонних дат, антропологічних, ґрунтознавчих та інших аналізів це дає інше знання. Інакше кажучи, сьогодні для археологічної науки так само як і для історії стають характерними у тому числі й мікроісторичні підходи. Логічно поставити питання про те, що задекларовані у філософії науки зміна класичного ідеалу науковості неklasичним проявляється не лише в історії, але й в археології.

Бібліографічні посилання

1. **Алексеева И. Л.** Племена энеолита – ранней бронзы междуречья Днестра и Дуная : автореф. дисс. на соискание учен. степени канд. ист. наук : спец. 07.00.06 «Археология» / И. Л. Алексеева. – Л., 1985.
2. **Алексеева И. Л.** Курганы эпохи палеометалла в Северо-Западном Причерноморье : монография / И. Л. Алексеева. – К., 1992.
3. **Гей А. Н.** Новотиторовская культура (предварительная характеристика) / А. Н. Гей // Советская археология. – № 1. – С. 54–71.
4. **Гей А. Н.** Новотиторовская культура : монография / А. Н. Гей. – М., 2000.
5. **Генинг В. Ф.** Очерки истории советской археологии (у истоков формирования марксистских теоретических основ советской археологии. 20-е – первая половина 30-х годов) : монография / В. Ф. Генинг. – К., 1982.
6. **Городцов В. А.** Результаты археологических исследований в Бахмутском уезде Екатеринославской губернии 1903 года / В. А. Городцов // Труды XIII АС в Екатеринославе. 1905 / под ред. гр. Уваровой. – Т. 1. – М., 1907. – С. 211–285.
7. **Деревянко А. П.** О понятии «теоретическая археология» в археологической науке / А. П. Деревянко, Ю. П. Холушкин, В. Т. Воронин // Информационные технологии в гуманитарных исследованиях : сб. тр. – Новосибирск, 1998. – С. 31–38.
8. **Дергачев В. А.** Молдавия и соседние территории в эпоху бронзы. (Анализ и характеристика культурных групп) : монография / В. А. Дергачев. – Кишинев, 1986.
9. **Дьяконов И. М.** Пути истории: От древнейшего человека до наших дней / И. М. Дьяконов. – М., 2007.
10. **Кезин А. В.** Идеалы научности и паранаука / А. В. Кезин // Научные и вненаучные формы мышления / РАН. Ин-т философии и социологии; отв. ред. И. Т. Касавин, В. Н. Порус. – М., 1996. – С. 153–168.
11. **Кезин А. В.** Программа спецкурса «Идеалы научности» – Доступный з: <<http://www.methodol.philos.msu.ru/info/courses/62.html>>.
12. **Клейн Л. С.** Рец. на сборник «Курганы степной части междуречья Дуная и Днестра» / Л. С. Клейн // СА. – 1975. – № 1. – С. 297–303.

13. **Клейн Л. С.** Принципы археологии : монография / Л. С. Клейн. – СПб., 2001.
14. **Ковалева И. Ф.** Север степного Поднепровья в энеолите – бронзовом веке : учеб. пособ. / И. Ф. Ковалева. – Д., 1984.
15. **Ковальова І. Ф.** Розкопки курганної групи біля с. Спаське / І. Ф. Ковальова // Вісник Дніпропетр. ун-ту. – Вип. 15. – Серія: Історія та археологія / редкол. С. І. Світленко (відп. ред.) та ін. – № 6. – Д., 2007. – С. 175–185.
16. **Колесник І. І.** Українська історіографія (XVIII – початок XX століття) : навч. посібник / І. І. Колесник. – К., 2000.
17. **Лагодовська О.** Кам'яні закладки Надпоріжжя (за матеріалами досліджень 1945–1946 рр.) / О. Лагодовська // АП. – 1949. – Т. 2. – С. 159–179.
18. **Лебедев Г. С.** История отечественной археологии. 1700–1971 : монография / Г. С. Лебедев. – СПб., 1992.
19. **Марина З. П.** Периодизация и хронология погребений ямной культуры в междуречье Орели и Самары / З. П. Марина // Курганные древности Степного Поднепровья (III–I тыс. до н.э.): сб. науч. тр. / редкол. И.Ф. Ковалева (отв. ред.) и др. – Д., 1980. – С. 63–68.
20. **Марина З. П.** Культурно-хронологическое положение погребений Орельско-Самарского междуречья в системе древнеямных памятников / З. П. Марина // Курганные древности Степного Поднепровья (III–I тыс. до н.э.): сб. науч. тр. / редкол.: И. Ф. Ковалева (отв. ред.) и др. – Д., 1979. – С. 80–87.
21. **Марина З. П.** Левобережный вариант древнеямной культурно-исторической общности / З. П. Марина // Курганы Степного Поднепровья : сб. науч. тр. / редкол. И. Ф. Ковалева (отв. ред.) и др. – Д., 1980. – С. 63–68.
22. **Марина З. П.** Энеолит-ранний бронзовый век степного Левобережья Днестра : автореф. дис... на соискание учен. степени канд. ист. наук : спец. 07.00.06 «Археология» / З. П. Марина. – М., 1982.
23. **Мельникова О. М.** Уроки А. А. Формозова / О. М. Мельникова // Человек и древности: памяти Александра Александровича Формозова (1928–2009) / отв. ред. И. С. Каме-нецкий, А. Н. Сорокин. – М., 2010. – С. 527–537.
24. **Мерперт Н. Я.** Из древнейшей истории Среднего Поволжья / Н. Я. Мерперт // МИА. – 1958. – № 61. – С. 45–156.
25. **Мерперт Н. Я.** Древнейшая история населения степной полосы Восточной Европы : автореф. дисс. на соискание учен. степени доктора ист. наук : спец. 575 «Археология» / Н. Я. Мерперт. – М., 1968.
26. **Мерперт Н. Я.** Древнейшие скотоводы Волжско-Уральского междуречья : монография / Н. Я. Мерперт. – М., 1974.
27. **Николова А. В.** Хронологическая классификация памятников ямной культуры степной зоны Украины : автореф. дис. на соискание учен. степени канд. ист. наук : спец. 07.00.06 «Археология» / А. В. Николова. – К., 1992.
28. **Огурцов А. П.** Институализация идеалов научности / А. П. Огурцов // Идеалы и нормы научного исследования. – Минск, 1981. – С. 65–90.
29. **Огурцов А. П.** История естествознания, идеалы научности и ценности культуры / А. П. Огурцов // Наука и культура. – М., 1984. – С. 159–198.
30. **Платонова Н. И.** История археологической мысли в России. Вторая половина XIX – первая треть XX века : монография / Н. И. Платонова – СПб., 2010.
31. **Рузанкина Е. А.** Неклассический идеал научности в исторической науке : автореф. дисс. на соискание учен. степени канд. филос. наук : спец. 09.00.08 «Философия науки и техники» / Е. А. Рузанкина. – Новосибирск, 2005.
32. **Рузанкина Е. А.** Программа спецкурса «Проблема идеала научности в истории науки»: Лекция 1. Понятия «наука» и «идеал научности»: их значение и соотношение. – Доступний з: <<http://www.courses.edu.nstu.ru/index.php?show=14&kurs>>.
33. **Ричков М. О.** Про локальні варіанти археологічних культур / М. О. Ричков // Археологія. – 1990. – № 4. – С. 12–20.
34. **Святець Ю. А.** Об'єктно-орієнтована парадигма історичного дослідження / Ю. А. Святець // Історіографічні та джерелознавчі проблеми історії України. Міжпредметний простір історії ідей у вітчизняній науці : міжвуз. зб. наук. пр. / редкол.: А. Г. Болебрух (відп. ред.) та ін. – Д., 2004. – С. 200–215.

35. **Святець Ю. А.** Українське селянське господарство та нова економічна політика (кліометричний аналіз соціально-економічного процесу) : монографія / Ю. А. Святець. – Д., 2007.
36. **Степин В. С.** Теоретическое знание : монографія / В. С. Степин. – М., 2000.
37. **Тесленко Д. Л.** Древняя культурно-историческая область (к вопросу о содержании понятия) / Д. Л. Тесленко // Старожитності степового Причорномор'я і Криму : зб. наук. пр. – Т. 13. – Запоріжжя, 2006. – С. 18–34.
38. **Тесленко Д. Л.** О содержании понятия ямная культурно-историческая область в отечественной историографии / Д. Л. Тесленко // Проблемы изучения ямной культурно-исторической области. – Оренбург, 2006. – С. 85–88.
39. **Турецкий М. А.** Средневожско-приуральский вариант ямной культуры / М. А. Турецкий // Археологические памятники Оренбуржья / редкол. Н. Л. Моргунова (отв. ред.) и др. – Вып. 3. – Оренбург, 1999. – С. 6–11.
40. **Хейзинга Й.** Homo Ludens; Статьи по истории культуры / Й. Хейзинга; пер., сост. и вступ. статья Д. В. Сильвестрова. – М., 1997.
41. **Шапошникова О. Г.** О памятниках эпохи меди-бронзы в бассейне р. Ингула / О. Г. Шапошникова, В. С. Бочкарев, И. Н. Шарафутдинова // Древности Поингуля : сб. науч. тр. / отв. ред. О. Г. Шапошникова. – К., 1977. – С. 7–36.
42. **Шапошникова О. Г.** Некоторые итоги изучения памятников эпохи меди – бронзы на р. Ингул / О. Г. Шапошникова, И. Н. Шарафутдинова, В. Н. Фоменко // Археологические памятники Поингуля : сб. науч. тр. / отв. ред. О. Г. Шапошникова. – К., 1980. – С. 5–17.
43. **Шапошникова О. Г.** Ямная культурно-историческая общность // Археология Украинской ССР. – К., 1985. – Т. I. – С. 324–331.
44. **Шапошникова О. Г.** Ямная культурно-историческая область (южнобугский вариант) / О. Г. Шапошникова, В. Н. Фоменко, Н. Д. Довженко // Археология СССР. САИ / АН СССР. ИА.; АН УССР. ИА.; Вып. В 1–3; отв. ред. И. И. Артеменко. – К., 1986.
45. **Шмаглий Н. М.** Курганы степной части междуречья Дуная и Днестра (1964–1966 гг.) / Н. М. Шмаглий, И. Т. Черняков // Материалы и исследования по археологии Северного Причерноморья. – Вып. 6. – Ч. 1. – Одесса, 1970. – С. 5–115.

Надійшла до редколегії 28.02.2011